

Даценко Оксана Анатоліївна,
викладач кафедри загальної та
вікової психології КДПУ

Теоретичний аналіз самоорганізуючих дій особистості

В умовах суспільних змін, соціально-економічних криз та суттєвого зниження рівня життя, все більш очевидною постає проблема самовизначення та самоорганізації особистості. В онтологічному аспекті категорія «самості» розуміється як самостійна побудова системи життєвих орієнтацій, визнання пріоритету активних, адекватних та відповідальних дій, які характеризують людину як суб'єкта організації власного життя.

В даному контексті найбільший інтерес представляє виявлення тих дій, які можна визначити як дії з організації життя. Виділення складу цих дій та вивчення їхньої психологічної специфіки дасть змогу говорити про організацію життя особистості як про специфічний вид діяльності, у психологічному аналізі якої можна спиратися на методологічні досягнення вітчизняної психології - діяльнісний підхід.

Аналіз психологічної літератури показує, що категорія сутнісного само покладання досліджується в контексті проблем життєвого шляху особистості (Б.Г. Ананьєв, Ш.Бюлер) життєздійснення та самореалізації (В.А. Роменець, Л.Н. Коган, С.Л. Рубінштейн), екзистенції в суб'єктному вимірі (С.Д. Максименко, Т.М. Титаренко, В.О. Татенко та ін.), смисложиттєвих орієнтацій, життєвих планів та програм (К.О. Абульханова – Славська, Л.В. Сохань, С.Ю. Степанов). Предмети та терміни наукового аналізу можуть бути різними, але їх внутрішній зміст експлікується як свідома, активно-перетворювальна позиція суб'єкта.

В працях С.Л. Рубінштейна (самодетермінація), К.О. Абульханової-Славської (стратегії життя), Б.Г. Ананьєва (людина як суб'єкт життя), Д.О. Леонтєва (сміслові опосередкування), В.К.Каліна (самоорганізація), О.О. Конопкіна, В.І. Моросанової (саморегуляція діяльності та поведінки) та багатьох інших здатність індивіда до організації власного буття виявляється як вища, усвідомлена форма життєтворчої активності, що спрямована на організацію власного життя, виявляється в здатності планувати, регулювати та аналізувати свої дії і вчинки. Вона виступає як смислове утворення, постає структурним елементом самосвідомості індивіда. В контексті життєвої самодетермінації самоорганізація, на думку О.Д. Леонтєва, має ряд характеристик: пов'язана з потребами та мотивами, що є джерелом життєтворчості, набуває ознаки інтенційності, ієрархічності, дієвості та регулятивності. Образ власної життєвої презентованості вибудовується та розкривається в умовах реального екзистенційного простору не лише за умови об'єктивних обставин, а в першу чергу, як свідомо стратегія, що заломлюється крізь призму афективної індикації: «наскільки мені потрібно». Вочевидь, що саме в цьому контексті актуалізується питання особистісного смислу. Головне, на думку Д.О. Леонтєва, «не усвідомлене уявлення про смисл життя, а насиченість щоденного життя реальним смислом» [16, с.37].

В дослідженнях І.Д. Бєха, О.Ф. Бондаренка, Л.Ф. Бурлачука, О.А. Донченко, О.В. Киричука, С.Д. Максименка, І.П. Манохи, В.А. Роменця, В.В. Рибалки, Л.В.Сохань, В.О. Татенка, Т.М. Титаренко та багатьох інших, розглядаються різні аспекти життєвої самоорганізації. В роботах зазначених авторів самоорганізуючі, життєтворчі дії розуміються як психічні утворення, що охоплюють раціональні, емоційно-почуттєві та спонукальні компоненти «екзистенційної суб'єктності» [4; 10; 15; 18; 21; 24].

В зарубіжній психології проблема життя особистості розглядається в залежності від тієї чи іншої школи або напрямку психології. Основні психологічні концепції, що описують феномени, пов'язані з поняттям організації життя особистості, спостерігаються в працях А.Адлера (визначення життєвих цінностей), У. Джемса (досягнення життєвого успіху), К.Левіна (цілеспрямована поведінка), Ф. Перлза (усвідомлення відповідальності за себе і своє життя), А. Маслоу (самоактуалізація), В.Франкла (пошук смислу), А.Бандури (саморегуляція, самоефективність, самоконтроль) [20; 22; 29].

Одним з перших, хто звернувся до цієї проблеми у вітчизняній психології був С.Л. Рубінштейн, який виділяє два способи організації життя. Перший – це «життя, що не виходить за межі безпосередніх зв'язків, а тому людина не може зайняти мисленнево позицію ... рефлексії над ним». Другий спосіб, пов'язаний з рефлексією, що «перериває цей безпосередній процес життя і виводить людину мисленнево за його межі» [25, с. 351]. Автор визначає генеральну, найбільш змістовну

характеристику людини як суб'єкта життєтворчості – це здатність до самодетермінації вчинків та дій. Як зазначає К.О. Абульханова-Славська, така нова якість особистості надає їй можливості до планування, організації та оцінки власного життя [1, с.234-236].

Б. Г. Ананьєв з цього приводу зазначає, що «здатність до вироблення життя - це уміння не тільки віднайти засоби для вирішення випадкових задач, але й визначити самі задачі і цілі так, щоб по-справжньому знати куди в житті йти» [2, с. 117].

В. А Роменець тлумачив смисл в контексті вчинкового підходу. Автор зазначав, що вчинок опосередковується особистісною рефлексією та консолідованим життєвим смислом [24]. Акцентується увага на тому, що тільки дія чи вчинок є проявом самоорганізації особистості, реальним втіленням актуальних цінностей та цілей людини. Проте, не будь-яка дія виражає цінності та цілі людини - суб'єкта життя. На наш погляд, самоорганізуючою дією може виступати той вчинок, що відповідає загальній концепції життя, детермінований провідними цілями та опосередкований загальними регуляторними механізмами особистості.

М.Й. Боришевський розглядає смисложиттєву проблематику в площині духовності людини, яка концепуалізується в її ціннісних орієнтаціях, цілях та стратегіях [6]. В.Г. Немировський визначає смисл життя як «стійку домінуючу спрямованість групової чи індивідуальної свідомості, що безпосередньо проявляється в соціальній діяльності» [20, с.19]. Згідно К.О. Абульхановій – Славській «смисл життя відображає життєву концепцію людини, узагальнений та усвідомлений принцип життя» [1, с.72]. І.Е. Бекешкіна зауважує: «смисл життя найбільш узагальнене смислове утворення системи особистісного цілепокладання» [3, с.139]. В.Е. Чудновський трактує смисл з точки зору переживання значущого, цінного в житті «... ієрархія життєвих цінностей, що підпорядковані головній меті [28, с.16]. Автори підкреслюють, що презентуючись в свідомості, смисл життя відіграє чи не найголовнішу роль в процесі самоорганізації. Він не тільки окреслює індивідуально значущі варіанти саморозвитку, але й вибудовує адекватні засоби реалізації цих моделей, здійснює функції адаптації та регуляції. Особистість, в даному випадку, постає дійсним суб'єктом життєтворчої активності, коли для досягнення мети необхідно виробити та застосувати певну систему дій.

Л. В. Сохань пропонує розглядати самоорганізуючі дії як механізми реалізації життєвої програми. Життєву програму автор визначає як соціально-психологічне утворення, що відображає стратегії життєдіяльності людини, основні цілі та результати, які спрямовані на майбутнє. Структурною складовою життєвої програми виступають цілі – усвідомлений спосіб власного існування. Досягнення цих цілей відбувається за рахунок активізації системи життєтворчих дій [10; 23].

На думку К.О. Абульханової-Славської провідну роль в процесах життєтворчості відіграє свідомо активність суб'єкта. Організацію життя, в найзагальнішому вигляді, можна визначити як сукупність свідомо вироблених суб'єктом «стратегій життя», яким підпорядкована мета його поведінки та діяльності у різних життєвих ситуаціях (К.О. Абульханова-Славська, 1991). Таким чином, діяльність з організації життя – це свідомо активність суб'єкта, спрямована на вироблення та реалізацію життєвих стратегій та програм [1].

В. Г. Немировський розглядає стратегії у взаємозв'язку з концепцією та смыслом життя, як регулятор, що спрямовує життєтворчу активність індивіда. Автор виділяє основні типи стратегій, серед яких творчо - альтруїстична, соціально-творча, соціально - демографічна, престижна, лідерська, конформістська, гедоністична тощо. Очевидно, що обрані стратегії, так чи інакше, реалізуються за рахунок конкретних життєтворчих дій. Проблема відповідності між стратегіями та діями, на наш погляд, є закономірною, оскільки будь-який феномен життєвого шляху людини, стратегії в тому числі, реалізуються через систему відповідних усвідомлених дій [20].

Життєві стратегії індивіда, що безпосередньо впливають на індивідуальні особливості самоорганізації, пов'язані з смисложиттєвими орієнтаціями, які є релевантними та визначальними у напрямку самореалізації. В наукових працях вони представлені як найбільш узагальнені та усвідомлені смислові утворення, основу яких складає система провідних цінностей та мотивів. На думку Т.М. Титаренко проблема структури смисложиттєвих орієнтацій окреслюється системою ключових цінностей [27]. Автор зазначає: «смисложиттєві орієнтації – ключові цінності, що превалюють на даному життєвому етапі і акумулюють значущі тенденції спрямованості вибору дій самореалізації [27, с. 119]. Згідно І. Е. Бекешкіної смисложиттєві орієнтації – це «свідомо прийняті ціннісні орієнтації, які «ставши дійсно смисложиттєвими набувають у внутрішньому світі особистості статусу аксіом, ... постійно спрямовуючи життя людини, ... діють як регулятори її життєвого шляху» [3, с. 139].

Отже, як бачимо, в психологічній науці проблематика самоорганізації є невід'ємною частиною психології життєвого шляху та нерозривно пов'язана з іншими категоріями онтопсихології.

Проблема самоорганізації людини досліджується не тільки з точки зору психології життєвого шляху, а й в межах діяльнісного підходу. Ідея вивчення організації життя особистості як специфічного виду діяльності належить І.П. Манохі, О.О Конопкіну, В.К. Каліну, Є.П. Колеснікову та іншим. Досліджуючи психологічні механізми за допомогою яких суб'єкт організовує власне життя, автори зазначають, що специфіка свідомого формування дії з організації життя, у найбільш очевидному вигляді виявляється при зіткненні суб'єкта з проблемними ситуаціями, виникненні

певних життєвих труднощів [12; 14; 11]. Визначається, що дія, яка організує життя – це активність, що виникає в процесі знаходження суб'єктом проблемних ситуацій, спрямована на їх подолання, яке з боку зовнішньої практичної діяльності здійснюється згідно із принципом максимальної ефективності, а з боку внутрішньої психічної діяльності – згідно із принципом максимального втілення сенсу життя [12]. Авторами робиться спроба виявити класифікацію системи дій на підставі структурно – функціонального критерію. До цієї класифікації належать наступні самоорганізуючі дії:

1. Дії з вираженою зовнішньою компонентою:
 - дії з пошуку інформації про проблемну ситуацію;
 - дії з планування поведінки та діяльності в проблемній ситуації;
 - дії з пошуку способів розв'язання актуальної проблемної ситуації;
 - дії з адаптації до проблемної ситуації.
2. Дії з вираженою внутрішньою компонентою:
 - дії з аксіологічної оцінки проблемної ситуації;
 - дії з емоційно-вольової регуляції в проблемній ситуації;
 - дезактивуючі вольові дії в проблемній ситуації;
 - дії з резюмування проблемної ситуації.

Дослідження самоорганізації в площині проблемних ситуацій тісним чином перетинається з проблемою самопокладання та особливо популярними в даний час теоріями про копінг стратегії. Під копінгом розуміються такі когнітивно-емоційні компоненти поведінки, які допомагають вирішити критичну ситуацію або пристосуватися до неї (С.Ю. Коржова, Ф.Є. Василюк, Ф.Лазарус, Л.Мерфі та ін). Копінг - поведінка - форма активності, що відбиває готовність індивіда вирішувати життєві проблеми, а значить може тлумачитись як варіант самоорганізації. Аргументом на користь зазначеного виступає те, що копінг – це поведінка, яка спрямована на подолання труднощів, стимулює життєтворчі уміння, організує внутрішні ресурси, тобто демонструє феноменологічні особливості самоорганізуючих дій. При виборі активних дій щодо подолання стресу, людина самоорганізується, намагається виробити найбільш продуктивні стратегії. Іншими словами, копінг має місце тоді, коли індивід проявляє максимальний потенціал самоорганізуючих дій.

У сучасній психології робляться спроби цілісного осмислення особистісних характеристик, від яких залежить ефективність самоорганізуючих дій. Це й психологічне наповнення введеного Л.Н. Гумільовим поняття пасіонарності і поняття про особистісний адаптаційний потенціал, що визначає стійкість людини до екстремальних чинників, запропоноване А.Г. Маклаковим, і поняття про особистісний потенціал, що розробляється Д.О. Леонтьєвим на основі синтезу філософських ідей М.Мамардашвілі, Е.Фромма, В. Франкла та багатьох інших.

Поняття про особистісний адаптаційний потенціал йде від концепції адаптації і оперує традиційними для цієї наукової парадигми термінами. А.Г. Маклаков вважає здатність до адаптації не тільки індивідною, але й особистісною властивістю людини [17, с.16-24]. Адаптація розглядається ним двоєю: як процес, що складається з різноманітних механізмів, самоорганізуючих дій в тому числі, і як властивість живої саморегульованої системи, що полягає в здатності пристосовуватися до змінних зовнішніх умов. У зв'язку з цим адаптаційні механізми та здібності людини виявляються у вигляді самоорганізуючих дій, оскільки для того щоб пристосуватися до критичних ситуацій необхідно активізувати певні життєтворчі дії.

На думку Д.О. Леонтьєва самоорганізуючі дії виступають результатом розвитку особистісного потенціалу. Вони інтегровані в цю систему як механізми свідомих спроможностей щодо подолання стресових ситуацій та перетворення несприятливих умов розвитку. Існує безліч негативних факторів, перешкод в ході життя людини, деякі з них можуть бути дійсно фатальними, але їх вплив може бути мінімізований за рахунок введення різних чинників, перш за все самоорганізуючих дій [16].

Особливості копінг-умінь Ф.Лазарус пов'язує з більш актуалізованим проявом контролю, більш розвинутими механізмами життєстійкості, адекватною «Я-концепцією», позитивною самооцінкою, інтернальним контролем, оптимістичним світоглядом та іншими психологічними конструктами, які в даному контексті визначаються як система "hardiness" (стійкість, пом'якшення напруги) [17].

Ф.Василюк зазначає, що перевага тієї чи іншої поведінкової стратегії зумовлюється напрямком самоактуалізації та можливостями вибору [8]. Вираженість тих чи інших самоорганізуючих дій, як реакцій на складні життєві ситуації ставиться в залежність від особистісної самоактуалізації – чим вище рівень розвитку особистості тим більш розвинутими є дії самоорганізації і більш успішною копінг- стратегія.

Психологічна специфіка самоорганізуючих дій, що входять до складу копінг-поведінки, визначається рівнем сформованості життєтворчого досвіду. На думку В.К. Каліна, ця специфіка полягає в тому, що зазначені дії розгортаються безпосередньо в процесі подолання суб'єктом проблемної ситуації, внутрішнього чи зовнішнього плану. В даному контексті людина, як суб'єкт самоорганізації, має здатність, по-перше, взагалі знаходити проблемну ситуацію; по-друге, може піднімати її до рангу задачі, яку необхідно вирішити, і, по-третє, власне, – вирішує дану проблемну ситуацію шляхом активізації життєтворчих дій [12].

На думку І.П. Манохи основний склад проблемних ситуацій, в яких реалізується дія, що організує життя – це:

- 1) проблемні ситуації взаємодії з нереферентною групою;
- 2) проблемні ситуації, пов'язані з матеріальним і соціальним статусом;
- 3) проблемні ситуації взаємодії з референтною групою;
- 4) проблемні ситуації професійної діяльності;
- 5) проблемні ситуації внутрішньосімейних взаємин;
- 6) валеологічні проблемні ситуації;
- 7) проблемні ситуації, пов'язані з процесами самоактуалізації (екзистенціальні проблемні ситуації).

В працях В.І. Моросанової самоорганізація індивіда, в першу чергу, виявляється як усвідомлена саморегуляція. Це цілісна система психічних засобів, за допомогою якої людина може керувати власною цілеспрямованою активністю. Саморегуляція довільної активності розуміється як системно організований процес по ініціації, побудові, підтримці та управлінні різних видів і форм зовнішньої і внутрішньої активності (О.О. Конопкін, 1980; В.І. Моросанова, 1990).

Системи психічної саморегуляції мають універсальну структуру для різних видів активності, самоорганізуючих в тому числі. В цій структурі можна виділити основні компоненти, що виконують різні функції в довільному керуванні. Автори емпіричним шляхом виділили наступні компоненти моделі саморегуляції: мета діяльності; значущі умови; програма виконавчих дій; критерії успішності; оцінка результату; корекція [14; 19].

О.О. Конопкін зазначає, що дана модель саморегуляції характерна не тільки для конкретних видів діяльності, але й життєдіяльності в цілому. Дії самоорганізації, що розглядалися нами в різних психологічних аспектах, так чи інакше, представлені в цій моделі саме як операціональний компонент. Самоорганізацію можна розглядати як процес ініціації та управління довільною активністю, тому у визначенні її концептуальних особливостей спостерігається присутність елементів саморегуляції [11; 14].

Система самоорганізуючих дій має складну архітектоніку, опосередковується різноманітними особистісними детермінантами, а тому набуває характеру індивідуальних особливостей. Аналізуючи теоретичні дані, накопичені в працях вітчизняних психологів з даної проблематики можна виділити деякі індивідуальні особливості самоорганізації людини:

- індивідуальні особливості в цілепокладанні, прийнятті та утриманні мети, різна;
- ступінь інтенціональної активності та адекватності зовнішнім та внутрішнім умовам;
- ієрархічність мети, відповідність смислу життя та ціннісним орієнтаціям;
- особливості моделювання, тобто аналізу зовнішніх та внутрішніх умов проблемної ситуації або діяльності, виявлення джерела

інформації для побудови програми реалізації діяльності чи поведінки, прагматичність та гностичність цієї моделі;

- особливості програмування майбутніх виконавчих дій, специфіка їх компетентності, антиципації та деталізації, релятивність об'єктивно-суб'єктивним передумовам, специфіка засобів досягнення мети;

- особливості контролю, оцінки та корекції активності, фіксація та аналіз результатів згідно прогнозуемим параметрам, прийняття рішення про корекцію повторних дій.

К.О. Абульханова – Славська, досліджуючи питання про виділення особистісно-регуляторних властивостей людини також додає:

- уміння адекватно оцінювати життєву ситуацію та умови діяльності у суб'єктивно визначеній моделі самореалізації;

- усвідомленість проблеми, засобів її вирішення та способів контролю і оцінки;

- динамічність поведінки, рухливість процесів регуляції;

- особистісні якості такі як, життєтворча активність, впевненість, ініціативність, самостійність, відповідальність, сформованість механізмів саморегуляції та самоорганізації тощо [1].

Отже в структурі особистості система самоорганізуючих дій – це інтегральне утворення, що відбиває актуальні можливості індивіда усвідомлено ініціювати та керувати довільною активністю при вирішенні актуальних завдань. Чим вище організованою є ця субструктура, тим більше можливостей життєдіяльності має людина, тим взагалі продуктивніше її життя. Самоорганізація здійснюється як єдиний процес, що забезпечує мобілізацію психічних функцій для досягнення мети, вирішення проблемних питань, внутрішніх чи зовнішніх конфліктів. Вона сприяє виробленню гармонійної поведінки, на її основі розвивається здібність управляти собою згідно з вимогами та викликами життя.

Теоретичний аналіз проблеми самоорганізуючих дій дозволяє зробити наступні висновки. По – перше, організація життя особистості складається із свідомих детермінант, що виходять від самого суб'єкта. Дія, що організує життя є свідомою детермінантою, оскільки, за визначенням підпорядкована свідомій меті.

По-друге, дія з організації життя - це активність, що виникає в процесі знаходження суб'єктом проблемних ситуацій, спрямована на їх подолання, яке з боку зовнішньої практичної діяльності здійснюється згідно із принципом максимальної ефективності. По - третє, самоорганізуючі дії є функціональним елементом поведінки, спрямовані на подолання труднощів, тобто забезпечення реалізації копінг – стратегій. По – четверте, самоорганізуючі дії відбивають загальні життєві пріоритети особистості. По - п'яте, самоорганізуючі дії пов'язані з загальними регуляторними механізмами людини, чим більше рівень розвитку загальних особистісно-регуляторних можливостей, тим вище рівень самоорганізуючих дій.

Список використаних джерел:

- Абульханова – Славська К.А. Стратегия жизни. – М.:Мысль, 1991. – 301с.
2. Ананьев Б.Г. Психологическая структура человека как субъекта // Человек и общество. – Вып.2. – Л.:ЛГУ, 1967. – 249с.
- Бекешкина И.Э. Смысл жизни и нравственная самореализация// Жизненный путь личности / Отв. Ред.. Л.В. Сохань. – К.: Наукова думка, 1987. – 280с.
- Бех І.Д. Від волі до особистості К.: Україна-Віта, 1995, – 202 с.
- Боришевський М.Й. Духовні цінності в становленні особистості-громадянина // Педагогіка і психологія. – 1997.- №1. – с.144-150.
- Боришевський М.Й. Развитие саморегуляции поведения школьников: Дис... д-ра психол. наук: 19.00 07./ КГПИ им. М.П. Драгоманова. – К., 1992. – 77 с.
- Братусь Б.Г. Аномалии личности. – М.: Мысль, 1998.- 301с.
- Василюк Ф. Е. Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций. — М.: МГУ., 1984.
- Головаха Е.И., Кроник А.А. Психологическое время личности. – К.:Наукова думка, 1984. – 207с.
- Життєві кризи особистості: Науково – методичний посібник в 2ч./ Ред. рада: В.М. Доній. – К.: ІЗМН, 1998. – 360с.
- Ильин Е.П. Психология воли.- Спб.: Питер, 2000. – 288с.
- Калин В.К. Самоорганизация и самодетерминация активности личности с позиций системного подхода // Наука і освіта. – 1999. - №1. – С. 18-24.
- Коган Л.Н. Жизненный путь личности как предмет междисциплинарного исследования. – Спб.: Питер, 2000. – с.269-279.
- Конопкин О.А. Психическая саморегуляция произвольной активности человека: структурно – функциональный подход // Вопросы психологи. – 1995. - №1. – с.5-12.
- Коржова Е.Ю. Психологическое познание судьбы человека. – Спб.:РГПУ, 2002. – 334с.
- Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М.:Смысл, 1999. – 487с.
- Маклаков А. Г. Психология адаптирующейся личности: монографія - СПб.: Питер, 2001 – 583с.
- Максименко С.Д. Психологія особистості: парадигма життєтворення // Психологія і суспільство. – 2006. - №4. – с.8-52.
- Моросанова В.И. Индивидуальный стиль саморегуляции.– М.: Наука, 2001.
- Немировский В.Г. Смысл жизни: проблемы и поиски. – К.: Политиздат, 1990. – 223с.

21. Орбан – Лембрик Л.Е. Життєва перспектива особистості: акмеологічний аспект аналізу // Збірник наукових праць.- Івано-Франківськ.: Плай.- 1996.- Ч.1.- 148с.- с.14-25.
22. Панок В.Г., Рудь Г.В. Психологія життєвого шляху: Монографія. – К: Ніка – Центр, 2006. – 280с.
23. Психологія і педагогіка життєтворчості: навчально – методичний посібник/ Ред. рада В.М. Доній, Г.М. Несен, Л.В. Сохань та ін.- К.:ІЗМН, 1996.- 792с.
24. Роменець В.А. Предмет і принципи історико-психологічного дослідження.- К.: Університет, 1990.
25. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – 416с.
26. Татенко В.О. Психология в субъектном измерении. – К.: Просвіта, 1996. – 404с.
27. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.:Либідь, 2003. – 376с.
28. Чудновский В.Э. О некоторых прикладных аспектах проблемы смысла жизни // Мир психологии, 2001. - №2. – с.82-89.
29. Ямницький В.М. Психологія життєтворчої активності особистості: Монографія. – Одеса: СВД Черкасов М.П., 2004. – 360с.